

Микола Михайлуца (м. Одеса)

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри українознавства,
історико-правових та мовних дисциплін

Одеського національного морського університету

E-mail: Michailuca@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4896-0580>

Перші парафії УАПЦ в Одесі: їх діяльність і долі пастирів (1917–1938 рр.)

У статті досліджується становлення й діяльність перших парафій Української автокефальної православної церкви в Одесі після революційних подій 1917–1921 рр. та в період репресій влади проти УАПЦ. За мету ставиться розгляд церковного локусу – автокефальних парафій в Одесі – Покрівської і Вхідно-Ієрусалимської, їх активних прихожан та священнослужителів. Джерельною основою студії є малознані, інформативно бідні й уривчасті, але сутнісно важливі для сьогодення, свідчення підслідних та жертв політичних репресій кінця 1920–1930-х рр. Реконструювання історії релігійних громад УАПЦ вимальовувалось на основі архівно-слідчих справ фонду Р-8065, які перебувають на зберіганні Держархіву Одеської області (ДАОО). Відкинуто ідеологічні, брехливо-міфологічні конструкції слідчих ДПУ–НКВС, завдяки методикам (порівняльного аналізу, історичної біографістики, історичної антропології), проаналізовано тексти обвинувачень і перехресних очних ставок, інші подібні фейки, подано персоналіфіковано трагічне минуле одеських осередків автокефальної церкви, зроблено висновок про тяглість населення до української церкви й духовної єдності усіх регіонів України.

Ключові слова: УАПЦ, Одеса, Покрівська церква, Вхідно-Ієрусалимська церква, архієпископ УАПЦ Юрій Жевченко, священник Артамон Кузьминський, священник Федір Деньга.

Mykola Mykhailutsa (Odesa)

Doctor of Historical Sciences, professor,
the head of the department Ukrainian studies,
historical-legal and linguistic disciplines

Odesa national maritime university

e-mail: Michailuca@ukr.net

ORCID 0000-0003-4896-0580

The first curacies of Ukrainian Autocephalous Orthodox Church in Odessa: their activity and the destiny of parsons (1917–1938)

The article is investigated the formation and activity of the first curacies of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (UAOC) in Odessa after the revolutionary events of 1917–1921 and during the repressive actions of the Bolshevik authorities against the UAOC. The aim is considered peculiar of the church's artifact – church-autocephalous curacies in Odessa – Pokrivska and Vhodo-Jerusalem. The research is concerned with visualizing its active figures and priests, from the perspective of playing locally civilization pictures, for which there is an inherent multidimensionality historical process, and man, its World-Church, as a microcosm, appearing in a broad social context and diverse manifestations.

The source of our studies is non-space, often informationally poor and fragmentary, but essential for the present, testimony of those who are investigators and victims of political processes of the late 20s and 30s of the XX century.

The reconstruction of the history of one or two Ukrainian autocephalous religious communities appeared to be too complicated, small, sometimes very segmental, driven in a few words by facts about people, events, church's situation, etc. from a dozen archival and investigative cases of the R-8065, that they are kept by the State Archives of Odessa region (SAOR). Rejected ideological verbal dogmas of the past, falsely-mythological essay design of the commissioned officers of the DPU–NKVD, the phantom texts of accusations and cross-eye rates, and other similar fakey forms in puzzles and tragedy past the Odessa centers of the autocephalous church and people almost a hundred years ago.

Key words: UAOC, Odessa, Pokrivska Church, Church of Vhodo-Jerusalem, archbishop of the UAOC Yuriy Zhevchenko, priest Artem Kuzminsky, priest Fedir Denga.

Сторічна тяглість населення до автокефальної ідеї в Одесі, попри заперечні домисли про російських adeptів ідей «русского мира» в Україні, які щебечуть в унісон з пропагандистами у шкурі кліюманів, твердо поставала попри явне домінування махрового «великоросского» шовіністичного духу на теренах півдня Російської імперії, і особливо, у період розпаду її під ударом загального антиімперського соціального вибуху й, зокрема, бурхливих подій Української революції 1917–1921 років. Бачення свідомим українським соціумом на Одещині вирішення проблем формування *власної* національної Церкви зводилося до утворення осередків автокефалії, основаної на церковному демократизмі, впровадженні української мови в богослужіннях, широкій просвітницькій роботі серед учнівської молоді тощо.

В умовах більшовицького одержавлення Церкви (Церков) та її/їх інституцій, що камуфлювали під владний режим упродовж 20-х років минулого століття, аж до самого фізичного знищення храмів і її духовних лідерів, поводити у священницьких облаченнях, маємо історичний досвід творення УАПЦ в Одесі, про що і йтиметься мова. Історіографія цієї вузько

регіональної проблеми представлена не так вже й просторо, спершу сегментарно у 1990-х роках у працях В. Пащенка¹, дещо у монографії автора², згодом кількома короткими нарисами та статтями³ українських дослідників про українські церкви й автокефалістів-кліриків в Одесі на фоні сотень надрукованих праць проросійського спрямування про ту Православну церкву, яка перебувала й є нині у спілкуванні з Московським патріархатом. Ідеологічна складова тих історіописань чітко простежується навіть і без прискіпливого розгляду. Вкрай обережною в акцентах є й колективна праця одеських дослідників, де вміщено цілий розділ «Покровська церква – знищений пам'ятник історії міста (1798–1933)», в якому лише одним реченням згадується процес українізації, який ніби не виключав можливості ведення служби українською і в Покрівській церкві⁴. Таким чином ціле десятиліття історії української церковної громади при Покрівській церкві лишилося у забутті.

Однак, відштовхуючись від зазначеної позиції, не вступаючи на шлях хибного пропагандистського дискурсу ставимо перед собою за мету, розглянути своєрідний церковний

¹ Пащенко В.О. Держава і православ'я в Україні: 20–30-ті роки ХХ ст. Київ, 1993. С. 92, 102.

² Михайлуца М.І. Православна церква на Півдні України в роки Другої світової війни (1939–1945). Одеса: «ВМВ», 2018. 392 с. (див.: Мартиролог).

³ Бухарєва І.В., Даниленко В.М., Окіпнюк В.М., Преловська І.М. Репресовані діячі Української Автокефальної Православної Церкви (1921–1939): біографічний довідник. К.: Смолоскип, 2011. 182 с.; Зінченко А. Кирило-Методіївське братство 1918–1920 рр. в українському церковному русі // Українознавство. 2016. № 4(61). С. 97–102; Музичко О. Українські релігійно-церковні традиції Одеси // День. № 141. 2011. 11 липня; Михайлуца М.І. Юрій (Георгій) Жевченко у культурно-релігійному житті періоду української революції // Інтелектуальна історія та духовна спадщина України ХІХ ст.: збірка наукових праць / відп. ред. О.А. Бачинська. Одеса, ОНУ імені І.І. Мечникова, 2017. С. 141–148; Музичко О. Священники як провідники духовності та патріотизму у Південній Україні // Відкрий для себе Україну. Книга 1 / Кушнір В.Г., Могильницька Г.А. та ін. Київ: «Український пріоритет», 2018. С. 169–186.

⁴ Завжди перша. 1864–2005. Гімназія № 1 м. Одеси ім. А.П. Бистріної на тлі історії народної освіти Південного регіону / Укл.: Г.І. Єфімова, Т.М. Іванова, Є.О. Каменєва. Одеса: Астропринт, 2015. С. 129.

локус – першу парафію УАПЦ в Одесі – Покрівську церкву (іноді – Покровський собор), увиразнити її активних діячів та священнослужителів, під кутом зору відтворення локально-цивілізаційної картини, для якої притаманною є багатомірність історичного процесу, і людина, її Світ-Церква, як мікрокосм, що постає в широкому соціальному контексті й розмаїтих проявах.

Джерельною основою наших студій є непросторі, часто інформаційно бідні й уривчасті, але сутнісно важливі для сьогодення, свідчення підслідних та жертв політичних процесів кінця 20-х та 30-х рр. ХХ ст., жертв як в рамках загального сталінського терору, так і за сфабрикованими справами, окремо спрямованими проти ієрейства УАПЦ та її прихильників. Реконструювання історії однієї-двох українських автокефальних релігійних громад, як в нашому варіанті, вимальовувалось надто складно, невеличкими, часом дуже сегментарними, загнаними у кілька речень фактами про людей, події, церковну ситуацію тощо із десятка архівно-слідчих справ фонду Р-8065, які перебувають на зберіганні Державного архіву Одеської області. Відкинуті ідеологічні вербальні догмати історичної доби, брехливо-міфологічні за суттю конструкції оперуповноважених ДПУ-НКВС, сфантазовані тексти обвинувачень і перерхресних очних ставок та інші подібні фейки дивовижно склалися нами у пазли і вимальовувалося трагічне минуле одеських осередків автокефальної церкви і людей майже сторічної давності.

Історична довідка.

Осередок українського православного автокефального руху 20-х років ХХ ст. – Покрівська церква, в ім'я Покрови Пресвятої Богородиці має багату історію. Перша дерев'яна споруда була збудована ще наприкінці ХVІІІ ст. (1798 р.) й існувала як старообрядницька церква. На початку ХІХ ст. стара й не міцна церква прийшла до занепаду і на її місці упродовж майже десяти років з 1813 р. за проектом архітектора Ф. Фраполлі (керував також будівництвом Міського театру (зараз – Одеського оперного) було збудовано нову кам'яну церкву з тим же ім'ям.

Завершення будівництва і освячення храму відбулося 1822 р. З одного боку храму, з часом, було прибудовано ще один храм в ім'я Івана Предтечі, а 1834 року – храм в ім'я чудотворця Митрофана Воронізького. Покрівська церква на початку ХХ ст. входила до складу 1-го Благочинного округу м. Одеси. Саме у період 1900-1907 рр., коли настоятелем церкви був протоієрей о. Гнат Якович Попов, ця парафія вважалася найкращою в Одесі⁵. Також у період 1905-1913 рр. тут служив найстаріший і шанований клірик Херсонської єпархії о. Олександр Яновський. Під час панахиди в пам'ять Т. Шевченка у Покрівській церкві 10 березня 1907 р. публічно прочитав

⁵ Діанова Н.М. Внесок вищого православного духовенства Південної України у розвиток історичної науки і освіти (кінець ХVІІІ – початку ХХ ст.) : монографія / Н.М. Діанова. Одеса : Фенікс, 2012. С. 272.

проповідь українською мовою священник Мелетій Аркадійович Шаравський (служив у 1890–1916 рр.)⁶. 11 квітня 1910 р. у церкві було відслужено панахиду по драматургу і театральному діячу Марку Кропивницькому, під час якої співав хор української театральної трупи Т. Колесниченка⁷. Серед прихожан були представники української інтелігенції, студенти багатьох навчальних закладів міста, члени товариства «Просвіта», згодом «Українського клубу».

Зруйнований храм під час більшовицького богоробництва у 1936 р., а на її місці з вимолених упродовж більше століття будівельних матеріалів: цегли і каменю було збудовано одну із споруд найпрестижнішої в центрі Одеси школи № 119 (сьогодні – Гімназія №1 ім. А.П. Бистриної).

Лютнева революція 1917 р. в Російській імперії дала поштовх до формування української Церкви, зокрема і в Одесі. Справжньою південною столицею Української революції 1917–1920 рр. Одесу вважає дослідник О. Музичко, хоча й українцям міста довелося «зробити надзусилля, часто без державної підтримки, спрямовані на рятування власної ідентичності». Буря атеїзму, як стверджує історик В. Савченко, хвилями накривала Одесу і в січні 1918 р., і в квітні 1919 р, але остаточно тиск богоробців і атеїстів став руйнівним з лютого 1920-го, оскільки «формальні» православні, побоюючись репресій або розчарувавшись у Божому заступництві, відійшли від церкви і віри⁸. Разом з тим революційні катаклізми зі своїми трагічними

наслідками, на нашу думку, синхронно збуджували й тягу до віри, наvertsали до прадідівських традицій, до Бога. Про стан українських церковно-релігійних справ в Одесі того часу можна судити зі спогадів М. Костирка, які наводить О. Музичко: «Але все ж таки, коли церква була, до неї приходили. <...> Особливо на такі святочні дні, там не було місця людям, щоб прийти, особливо на різдвяні дні – там знаменитий хор був, там самі артисти співали в хорі...»⁹.

На початку 1920-х рр. на розвиток УАПЦ в південних українських землях, як зазначає історик В. Савченко, вплинула позиція тимчасового керівника Херсонсько-Одеської єпархії єпископа Алексія (Баженова), який виявляв прихильність до української церкви. З організаційним оформленням УАПЦ на Всеукраїнському соборі 1921 р. на півдні України було створено адміністративно-територіальну структуру «Степ», яку очолив єпископ Миколаївський і Херсонський Ф. Бучило та єпископ Одеський і Балтський А. Гриневич. Тоді ж в Одесі було утворено три приходи УАПЦ¹⁰, з яких дві при Покрівській церкві і при Вхідно-Іерусалимській церкві.

Активізацією справ українського церковного руху серед інших діячів на початку 1920-х років, як вважав архієпископ УАПЦ Юрій Жевченко¹¹, опікувався його приятель по Одеській духовній семінарії Андрій Навроцький*, колишній секретар упродовж 1907–1912 рр. архієпископа Димитрія (Ковальського)**.

⁶ Українські губернські зїзди в Одесі у 1917 році : документи і матеріали / Упоряд. і автор передмови Т. Вінцовський. Одеса : Бондаренко М.О., 2017. С. 97.

⁷ Завжди перша. 1864–2005. Гімназія № 1 м. Одеси ім. А.П. Бистриної на тлі історії народної освіти Південного регіону / Укл.: Г.І. Єфімова, Т.М. Іванова, Є.О. Каменева. Одеса : Астропринт, 2015. С. 128.

⁸ Савченко В.А. Неофіціальна Одеса епохи нєпа (март 1921 – сентябрь 1929) / В. Савченко. Москва : РОССПЭН, 2012. С. 216.

⁹ Музичко О. Священники як провідники духовності та патріотизму... С. 180.

¹⁰ Савченко В.А. Вказ. праця. С. 225.

¹¹ Протокол допиту Жевченко Юрія Володимировича. 21 грудня 1929 р. // ДАОО, ф. Р-8065, оп. 2, спр. 8496, арк. 87–87 зв.

* Навроцький Андрій Федорович, 1881 р.н., закінчив Одеську духовну семінарію (1907), вчитель профшколи, діловод. З 1907 по 1912 рр. секретар архієпископа Дмитра. З дитинства А. Навроцький був знайомий з проф. М. Слабченком, коли той будучи ще студентом духовного училища займався репетиторством з Навроцьким, готуючи його до вступу до гімназії. Пізніше зустрічався на мітингах у громадських місцях після Першої світової війни, у губернській комісаріаті освіти під час Центральної Ради, у театрі тощо.

** Архієпископ Димитрій (Ковальський Михайло Георгійович), очолював Херсонську і Одеську єпархію з 1905 р. по 1913 р.

А. Навроцький охарактеризував (з огляду на перебування під тиском ДПУ) політичне життя в місті під час революційних подій доволі стримано й обережно: «В Одесі національний рух під проводом Петлюрівщини не дуже охопив населення, але інстинктивно він був ближчий до українців чим Керенщина та Жовтнева революція»¹². Від 1921 року А. Навроцький став активно співпрацювати з прихильниками молоді автокефальної церкви разом з Я. Некрахою та іншими, тоді ж «навіть здобули свого священика о. К. Підчашинського та сколотили прихильників». Водночас А. Навроцького було обрано до церковної ради і старостою Покрівської церкви, яка знаходилася на Жуковській вулиці, у колишньому єпархіальному домі. Поряд з Навроцьким церковною справою опікувалися: член правління губспілки Яків Некраха, архітектор Ф. Нестурх*, Морушак, Іванов, Пінькос, Сотник, Ромашко, Клодько та інші віряни, переважно співробітники залізнично-дорожнього та водного транспорту. Окремою активністю виділялися колишній капітан пароплава Громашевський і отець Кирило Підчашинський – перший священик автокефаліст. Неабияку увагу було зосереджено на облаштування хору, задля чого було запрошено колишнього хормейстера Одеської опери. «Кругом церкви зібралося понад 100 осіб, які своєю працею, жертвами намагалися поставити єдину українську церкву не гірше церков «тихонівських» або «живої»¹³. До Одеси іноді наїжджали митрополит Василь

Липківський, архієпископ Нестор Шараївський**, однак управління українською церквою в Одесі з боку Києва, як зазначає А. Навроцький, було вельми слабким: єпископа не було, інструкцій ані звідки було взяти, і тільки випадкові приїжджі з Києва привозили які-небудь розпорядження стосовно облаштування молоді церкви.

Від травня 1921 р., згідно з розпорядженням ЦК КП(б)У, республіканська Надзвичайна комісія розпочала новий наступ у вигляді «глибокої розробки автокефального руху». Почалися утиски автокефалістів в Одесі, вибіркові арешти, де-хто з активних борців за самостійність був розстріляний – П. Базилевич***, К. Литвиненко**** та інші. А. Навроцький також довго не міг лишатися членом церковної ради, оскільки 1922 р. був заарештований за приховування церковного майна та, розплатившись на щастя лише штрафом, вийшов із в'язниці.

Згадуваний вище о. Кирило Підчашинський появився в Одесі біля 1921 року, після висвячення в сан у Києві і обрання громадою священиком автокефальної церкви. Отець Кирило мешкав в Одесі до 1926 року, а потім перебрався до Катеринослава (зараз – Дніпра). Як зазначає А. Навроцький, о. Кирило прийняв духовний сан, щоби приховати своє минуле: зокрема, офіцерство, а також чиновницьку посаду комісара праці в Одесі, яку він займав у період гетьмана П. Скоропадського. Будучи активним і наполегливим, він швидко завоював симпатії парафіян,

¹² Протокол допиту Навроцького Андрія Федоровича. 10 вересня 1929 р. // ДАОО, ф. Р-8065, оп. 2, спр. 11218, арк. 13.

* Нестурх Федір Павлович (1857–1936), архітектор і педагог. Нашадок українського козацького роду Нештурхів. Отримавши освіту в Академії мистецтв у Петербурзі (1878–1881), переїхав згодом до Одеси (1900). Працював інженером-контролером, упродовж 1902–1920 рр. – головний міський архітектор. У своїх роботах використовував необароко, неоренесанс, модернізовані історичні стилі. У 1928–1933 рр. працював професором Одеського художнього інституту і був звільнений з роботи як «соціально чужий робітникам і селянам елемент».

¹³ Протокол допиту Навроцького Андрія Федоровича. 4 жовтня 1929 р. // ДАОО, ф. Р-8065, оп. 2, спр. 11218, арк. 28.

** Шараївський (Шараєвський) Нестор (1865–1929) - архієпископ УАПЦ, член Української Центральної Ради. Очолював кафедру Київської сільської округи, був заступником митрополита з 1921 по 1927 рр. Одним з перших впроваджував українську мову в літургіях, псалмах та кантах.

*** Базилевич П. - член української партії соціалістів-революціонерів, заступник голови Одеської Української спілки вчителів у період 1917 р., один із прихильників українізації системи освіти в Одесі.

**** Литвиненко Костянтин Трохимович, 1875 р.н. був розстріляний (Див.: Одеський мартиролог : дані про репресованих Одеси і Одеської області за роки радянської влади : історико-меморіальне видання [у 4 т.] / уклад.: Л. В. Ковальчук, Г. О. Разумов. Одеса : ОКФА, 1997–2006. Т. 1. 1997. С. 321).

у багатьох з яких бував удома як близька людина. Саме тоді й виникла ідея створення народного хору, до складу якого активно залучалася молодь. Священик приятелював з україноцентричною родиною Побережників, що утримувала їдальню на вул. Л. Толстого, де часто збиралася українська студентська молодь, відвідував міські школи: імені І. Франка, Першу промислово-профспілкову школу та інші. Відверте неприйняття радянських порядків виявляв і відомий в місті ієромонах Микита, який вдома мав доволі значну бібліотеку, і ця обставина, через великий попит серед студентства на українську книгу, сприяла залученню саме одеської молоді до процесу українізації не тільки світського життя, але й церковного.

Перше зіткнення з ДПУ змусило А. Навроцького відійти від парафіян, припинити працювати у церковній раді й спрямувати свою роботу у напрямку організації музичного Товариства ім. Лисенка, куди він залучив і диригента Покрівської церкви Яциневича. Водночас із Харкова по всій Україні розпочався й поширювався рух за утворення Товариства ім. Леонтовича, відповідно й в Одесі теж була утворена група. Прихильники лисенківського товариства поставили за мету утворити округову капелу, яка стала в результаті злиття двох товариств – ім. Леонтовича й ім. Лисенка. Товариство активно розповсюджувало серед парафіян Покрівської церкви білети на концерти, активно контактувало з парафіяльними священиками УАПЦ. Упродовж 1925–1926 рр. сформована капела спершу доволі успішно виступала, однак, через брак коштів і арешт її диригента К. Пігрова*, невдовзі перестала існувати. Спілкування творчих представників української громади в Одесі продовжувалося переважно через вечори під промовистою назвою – «Чашка чаю». З ініціативи А. Навроцького та П. Білоскурського вечори влаштовувалися у приміщенні Товаристві

ім. Леонтовича. Святкування ювілею історика М. Грушевського не обійшло одеську культурну громаду, зокрема й Т-во ім. Леонтовича. Оскільки таке вшанування, на думку членів товариства, мало набути широкого суспільного значення, що на перших порах правління товариства активно обговорювало власну участь у підготовці до такого заходу упродовж кількох засідань. Проте питання про широке вшанування відпало саме собою, оскільки переважила думка, що «М. Грушевський вчений і, відтак його мали вшановувати його учні». Було зібрано кошти й надіслано до Києва на ім'я ювілейної комісії вітальний адрес і телеграму. На урочистостях безпосередньо від одеського осередку Т-ва ім. Леонтовича брав участь Д.Т. Бондаренко, який виступив з вітальною промовою до ювіляра. Члени товариства також неодноразово організували збір коштів на допомогу населенню Галичини, яке потерпало від паводків, а кошти передавали через Укрбанк.

Нового імпульсу автокефальному рухові в Одесі й на півдні республіки надав своєю працею, призначений у 1927 р. на єпископську кафедру, архієпископ Юрій (Георгій) Жевченко¹⁴. Покровський собор, як храм УАПЦ почав функціонувати саме з 1927 р., після передачі його УАПЦ, оскільки там була організована автокефальна громада. Саме за сприяння архієпископа Юрія з Лівобережної України на Південь, до Одеси прибув о. Артамон Кузьминський, який опікувався Покровською церквою до самого її закриття сталіністами у 1934 р.**

Біографічна довідка:

Кузьминський Артамон Климентович, 1876 р.н. родом з м. Любар Житомирської області. До революції, закінчивши 1896 р. учительську семінарію в м. Коростишеві, вчителював по селах Полтавщини упродовж 1896–1904 рр.

* Пігров Костянтин Костянтинович (1876–1962) – хоревий диригент і педагог. Створював аматорські хоріві колективи, керував церковними хорами, організував концерти народної пісні та класичних творів. Упродовж 1920–1930-х рр. викладав в Одеській консерваторії, у 1930–1940-х рр. працював у Молдавії. Повернувшись до Одеси 1944 р. створив і був художнім керівником хору студентів консерваторії. Помер в Одесі.

¹⁴ Михайлуца М.І. Юрій (Георгій) Жевченко у культурно-релігійному житті... С. 141–148.

** Після закриття храму священик мешкав в Одесі на вул. Золотарьовській, 6. Працював чорноробом, навіть сторожем при Дитячому санаторію. Заарештований 15 вересня 1937 р.

З 1904 по 1916 р. завідував Полтавською міською школою. Будучи призваний в імперську армію у 1916 р. був направлений до школи прапорщиків, після закінчення якої у 1917 р. призначений прапорщиком 251 Московського запасного полку. Після того, як у вересні 1917 р. у Москві було сформовано український запорозький полк, був переведений того ж року на зимові квартири до м. Суми (тоді Харківської губернії). Після жовтневого перевороту, до грудня 1917 р. перебував у чині прапорщика, а згодом, за розпорядженням Центральної Ради переведений на вчительську роботу. Упродовж 1917–1922 рр. вчителював, працював завідувачем Полтавської міської школи. 1923 р. полтавським єпископом УАПЦ Костянтином (Кротевичем) був висвячений у священницький сан і служив у Троїцькій церкві УАПЦ с. Велика Богачка Полтавської губернії¹⁵.

Після арешту й засудження архієпископа Юрія (Жевченка) о. Артамон Кузьминський як соборний священник Покрівської церкви УАПЦ в Одесі продовжував йому надавати матеріальну допомогу. Священник А. Кузьминський після закриття Покрівської церкви у 1934 р. їздив до Харкова у квітні того ж року, де зустрічався з митрополитом УАПЦ Іваном (Павловським), шукаючи підтримки у справі української церкви, нащо той запропонував повертатися до Одеси і з числа активних вірян, створивши ініціативну групу, ставити питання про відкриття церкви УАПЦ. Що, власне, й зробив священник Кузьминський. Ініціативну групу очолив Степан Савич Капкан як голова церковної ради, та активні члени церковної громади: К. Здоренко, Х. Ма-

зеп, Жосан, П. Крижановський, С. Капкан, Ф. Касьянчук, Москаленко, Р. Щирський та ін. Так, активним борцем за українську церковну громаду був Капкан Степан Савович – електромонтер заводу ім. А. Марті, голова церковної ради Покрівської общини УАПЦ (фактично з січня 1929 р.). С. Капкан виконував також і обов'язки члена і секретаря окружної ради УАПЦ з 1926 р. безперервно. Із його ж свідчень¹⁶ саме на 2-му одеському цвинтарі у братській могилі було поховано українців, які боролися в лавах армії УНР з білогвардійськими добровольчими підрозділами у грудні 1918 р. Похоронній процесії саме цього часу, як одному з елементів меморіалізації тієї епохи, на основі різноманітних джерел (періодики, спогадів) присвятив неординарні статті дослідник Української революції на півдні України Т. Вінцовський¹⁷.

Обряд погребіння й відспівування 33 українських вояків здійснювали проукраїнські за поглядами клірики (на той час автокефалістів в Одесі ще не було): священник Яків Лисицький та ієромонах Микита Кожин. Між іншим, митрополит Херсонський і Одеський Платон*, будучи противником руху за утворення Української церкви, переслідував за прихильність до українства о. Якова Лисицького, відправивши його у сільську парафію, де він і доживав свого віку. На похоронах «вбитих українських вояків було присутньо багато робітників, які несли гроби з моргу через Старопортофранківську вулицю («біля товчка» (базару. – Авт.))»¹⁸, оскільки командування Добровольчої армії і французькі інтервентські власті, через боязнь зіткнень протиборчих сил і ескалації нового

¹⁵ Протокол допиту Кузьминського Артамона Климентовича. 16 жовтня 1937 р. // ДАОО, ф. Р-8065, оп. 2, спр. 1438, арк. 196–202.

¹⁶ Протокол допиту Капкана Степана Савовича. 14 вересня 1929 р. // ДАОО, ф. Р-8065, оп. 2, спр. 8469, арк. 13–13 зв.

¹⁷ *Вінцовський Т.* Похорони як інструмент історичної нарації (на прикладі революційної Одеси грудня 1917 року) // Південний-Захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах. Випуск 21. Одеса : Друкарський дім. 2016. С. 117–126; *Його ж.* Похорони як інструмент історичної нарації (на прикладі революційної Одеси грудня 1918 року) // Південний-Захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах. Випуск 22. Одеса : Друкарський дім. 2017. С. 97–108.

* Платон (Порфирій Федорович Рождественський) (1866-1934) з лютого 1918 р. митрополит Херсонський і Одеський, головував на Священному Синоді новоутвореної Української Автономної Церкви. Емігрував до США, де керував Північно-Американською єпархією. Проголосив 1933 р. Американську церкву автономною від Московської патріархії. Помер 1934 р.

¹⁸ Із протоколу допиту Л.І. Михайлова (1882 р.н.), бухгалтера, члена президії церковної ради общини УАПЦ при Покровському соборі м. Одеси. 14 вересня 1929 р. // ДАОО, ф. Р-8065, оп. 2, спр. 8469, арк. 17–17 зв.

збройного протистояння, заборонили процесії просуватися центром міста. Потому, на братській могилі, щороку після Великодня у Фомину неділю, стало традицією проводити соборні панахиди. Про дату й час цих заходів задалегідь прихожан сповіщали у храмі, і саме визначення заходів було прерогативою церковної ради. У 1928 і 1929 роках панахиду проводив архієпископ Юрій Жевченко за участі соборного духовенства й хору. Участь останнього була обов'язковою в усіх архієрейських службах, а оплата хористам здійснювалася церковною громадою. На могилу покладали вінки, зокрема у 1929 р. принесені сестрами із Покрівського собору.

Активну українську присутність репрезентував і причет Вхідно-Ієрусалимської церкви УАПЦ, що знаходилася на 2-й Заставі в Одесі. З ініціативи, яка виходила від членів общини, священник цієї церкви о. Федір Деньга, за участі ієромонаха Микити Кожина і дияконів Руденко Олексія та Артюха Семена 28 травня 1926 р. організував панахиду по Івану Франку на вшанування 10-річчя по його смерті. На той час саме ця церква залишалася єдиною українською церквою в Одесі¹⁹. Є свідчення, що саме у цій церкві подавалися записки-пам'ятки про поминання вбитого у Парижі Симона Петлюри, та промовлялася фраза: «Життя своє положивши за нарід український». Кожного року наступної неділі після Пасхалій українською церквою та громадою здійснювалися панахиди на братських могилах по загиблим у 1918 р. гайдамакам, яких було поховано на 2-му цвинтарі м. Одеси. Ці панахиди до організації центральної Покрівської автокефальної общини здійснював ієромонах Микита Кожин, а потім, урочисто й за участі усього причту й церковного хору кліром Покровського собору, який почав функціонувати з 1927 р. як церква УАПЦ²⁰.

Початком відвертого неприйняття радянської влади й існуючої системи для отця Федора Деньга²¹, став 1918 рік, зокрема після того, як при єпархіальному домі за архієпископа Одеського Димитрія відбулася нарада представників частини єпархіального духовенства. Обласні органи НКВС, зокрема начальник IV відділу УДБ УНКВС лейтенант ДБ Калюжний, приписував цьому зібранню кліриків особливе місце у фабрикації справи про «Одеську контрреволюційну церковну організацію» (далі – ОКРЦО), яка ніби прийняла рішення про створення «священних загонів» з метою «об'єднання віруючих і використання їх як реакційної сили у боротьбі з радянською владою»²². Цією нарадою керував митрополит Платон (Рождественський), за визначенням депеушників «найреакційніший представник одеського духовенства».

Згодом, «після розділу у 1922 р. на різні церковні орієнтації», о. Федір Деньга пристав до автокефального руху і став священником Вхідно-Ієрусалимської церкви. Підтримував тісні зв'язки з отцем Кирилом Підчашинським. За «версією» слідчих НКВС, саме о. Кирило й завербував о. Федора до контрреволюційного угруповання, яке з часом увійшло до «Союзу визволення України». З арештом священника Підчашинського К., який ніби здійснював керівництво Одеською групою СВУ, цю організацію на півдні очолив архієпископ Юрій Жевченко. Після арешту останнього, священник Деньга підтримував стосунки з керівництвом СВУ: архієпископом Юхимом (Евфимієм) Калішевським, Всеукраїнським проповідником автокефалії Володимиром Чеховським, о. Артамоном Кузьминським, священником Покрівської церкви. Усі вони, як зазначено у протоколі допиту, заарештовані у різні часи. У процесі допиту, слідчого цікавило, хто ще із священнослужителів-автокефалістів увійшов до контрреволюційної

¹⁹ Протокол допиту Федора Климовича Деньга. 13 вересня 1929 р. // ДАОО, ф. Р-8065, оп. 2, спр. 8496, арк. 44.

²⁰ Там само, арк. 50.

²¹ Деньга Федір Климентович народився в 1879 р. в м. Черкаси, українець, служитель культури – священник. На час арешту працював маляром в артілі Промпобутбуд (Промислового побутового будівництва). Репресований постановою трійки УНКВС в Одеській області від 6 травня 1938 р. по справі «ОКФЦО». Розстріляний 30 травня 1938 р. // ДАОО, ф. Р-8065, оп. 2, спр. 2856, арк. 1–399.

²² Протокол допиту Ф. Деньга від 20 квітня 1938 р. // ДАОО, ф. Р-8065, оп. 2, спр. 2856, арк. 57.

фашистської організації. Із протоколу стає зрозумілим, що слідчий вкладає в уста підслідного саме те, що вже було відомим слідству, зокрема, й ті члени т. зв. організації, кого ніби називає о. Федір Деньга, вже були заарештовані, як наприклад, митрополит Одеський Костянтин Спаський, з яким він був знайомий ще з навчання в Одеської семінарії. До організації входили: колишній диякон Іващенко Василь, який працював у 1938 р. у Капеллі бандуристів в Одесі, а також Федір Дикий – колишній протодиякон, співак Одеської оперної капели. Загалом ніби до «Одеської контрреволюційної фашистської церковної організації» (далі – ОКЦФО) входило 57 осіб, колишніх представників православного кліру, колишніх білогвардійських офіцерів, учасників повстанських рухів, просто побожних мирян²³. Серед учасників ОКЦФО антирадянською повстанською діяльністю «займалися» священник Гдешинський Григорій з с. Граданиці Біляївського району, що під Одесою. Моргуненко Данило колишній дяк, колишній священник Адиров Іван, священник Андріанов Олександр та інші.

Дещо ширшу інформацію про автокефального отця Федора Деньгу знаходимо у матеріалах архівно-слідчих справ кінця 30-х та кінця 50-х років минулого століття, зокрема у постанові від 4 травня 1938 р. помічника начальника відділення IV відділу УДБ УНКВС в Одеській області Мошковського по звинуваченню Деньги, Андріанова, Рожновського, Івлієва та інших за ст.ст. 54-6, 54-10, і 54-11 УК УРСР.

Біографічна довідка з архівно-слідчої справи:

Деньга Федір Климентович, 1879 р.н., уроджений у м. Черкаси, мешканець м. Одеси, українець, громадянства СРСР, з вищою духовною освітою, із міщан, до арешту працював малярем артлі «Промбутбуд», колишній піп. Священник звинувачувався в тому, що «був учасником КРФЦО, в яку був залучений у 1934 р. митрополитом Костянтином (Спаським). Упродовж

1923–1934 рр., перебуваючи на службі в автокефальній церкві, був учасником «СВУ». Організаційно був пов'язаний з Подчешинським, Жевченком, Калішевським, Чеховським, які як учасники СВУ – засуджені, а також з членами к-р. організації – Блошенко, Лабунським, Поповим (засуджені). Упродовж усього періоду існування радянської влади вкрай реакційно налаштований, систематично вів антирадянську повстанську роботу серед мирян, збуджуючи невдоволення до Радянської влади, розповсюджуючи різні наклепницькі провокаційні слухи про скору загибель Радянської влади, збирав шпигунські дані...»²⁴.

За два дні потому було винесено постанову про спрямування слідчої справи №133832 на розгляд трійки при УНКВС в Одеській області. Розстріляні були усі відповідно до постанови трійки від 6 травня 1938 р. о 24.00 годині 30 травня²⁵, серед них і священник-автокефаліст Федір Деньга. Визначенням Військового трибуналу Одеського ВО від 30 вересня 1958 р. Деньга Ф.К. разом із шістьма розстріляними православними кліриками був реабілітований.

У слідчих матеріалах 1950-х років у порядку надгляду й перегляду справ 1930-х років знаходимо деякі уточнення щодо біографічних даних і діяльності о. Федора Деньги. Так, у протоколі допиту від 19 квітня 1958 р. протоієрея Казанської церкви о. Якова Брюховецького, як свідка з приводу перегляду справи Ф. Деньги, йдеться про те, що «з 1914 р. Деньга був священником Входу-Іерусалимської церкви в Одесі до 1918 р. Приблизно з 1920 по 1923 рр. Деньга за своїм світоглядом відійшов від ПЦ і пристав до українського самосвятського руху, який проповідував «самостійність України», однак його віруючий народ не підтримав і він залишив парафію... Що торкається питання щодо його приналежності до автокефальної церкви, яка боролася за «самостійну Україну», то мені про те достеменно

²³ Протокол (копія) допиту Блошенка Никифора Архиповича (1868 р.н.). 15 квітня 1938 р. // ДАОО, ф. Р-8065, оп. 2, спр. 2856, арк. 66–72.

²⁴ Постанова по звинуваченню Деньги, Андріанова, Рожновського та ін. 4 травня 1938 р. // ДАОО, ф. 8065, оп. 2, спр. 2856, арк. 268.

²⁵ Виписка з протоколу №183 засідання трійки при УНКВС в Одеській області. 6 травня 1938 р. // ДАОО, ф. 8065, оп. 2, спр. 2856, арк. 285.

невідомо»²⁶. Своє знайомство з о. Федором Деньгою підтверджував і диякон Казанської церкви Киселевич Полікарп Олександрович, зазначаючи, що в період 1926–1928 рр. знав його як священика Вхідно-Ієрусалимської церкви, хоча й близьких відносин з ним не мав. Іноді бачилися на єпархіальному з'їзді і в Преображенському соборі²⁷.

Із свідчень викладача духовної семінарії Зубкова Семена Васильовича (1881 р.н.), який перебував під слідством тричі: 1927, 1930 і 1938 роках дізнаємося про жахливі методи вибивання слідчими зізнань про антирадянську діяльність. Так, С. Зубков заявив²⁸: «Деньгу Федора я знав як благочинного Очаківського округу, а згодом я його бачив, коли останній раз перебував під слідством і нас одночасно допитували на Маразліївській вулиці. Я можу стверджуюче сказати, що Деньгу під час слідства сильно били і я особисто чув, як він кричав і стогнав. Приблизно я в останній раз бачив Деньгу 25 квітня 1938 р., коли його вели на допит... Поки Деньга був благочинним – це період приблизно до Жовтневої революції про нього нічого осудного не замічалось, а коли у Києві виник автокефальний рух в церкві, очолюваний Липківським, то Деньга явився, як я в той час чув розмови, агентом Липковського в Одесі у Вхідно-Ієрусалимській церкві на 2-й Заставі. Цей період приблизно відноситься до 30-х років [скоріше до 20-х! – *Авт.*]. Тоді в Одесі не було жодного священика, який би розділяв переконання Деньги»²⁹.

Священик-пенсіонер Сурмелі Костянтин Костянтинович наголошував на тому, що

«Деньга відправляв службу українською мовою. Про причетність Ф. Деньги до автокефальної течії мені нічого невідомо. Я тільки пам'ятаю, що він один в Одесі служив українською мовою, однак його служба нехтувалася прихожанами через те, що проводилася українською мовою»³⁰. А відомий в Одесі священик Гдешинський Григорій Петрович (1886 р.н.), який був знайомий з Деньгою Ф. ще за навчання у Київській духовній академії з 1909 року, навпаки підкреслював, що «о. Федір Деньга за своїми переконаннями і в службі церковній був прихильником автокефального руху, який ставив своїм завданням відокремити українську церкву від російської з національних міркувань»³¹.

Окремою новелою вимальовується сакралізація пам'яті загиблих українських гайдамаків, видатних українських діячів, зокрема – Івана Франка, Симона Петлюри автокефальними священиками в Одесі у другій половині 1920-х років. У багатьох допитах свідків і підслідних особливо вивчалася причетність до поминання українського лідера УНР С. Петлюри. Шляхом перехресного аналізу свідчень різних фігурантів справи, нами виявлена певна несуголосність спогадів, яка пояснюється різними причинами, серед яких природне самозбереження брало верх. Людина перед обличчям слідчого, часто через застосування побиття й тортур (про що свідчить С. Зубков) зазвичай приховувала правду, аби не бути звинуваченим і, відповідно, не потрапити під репресії.

Панахиди по загиблим проводились священиком єдиної церкви УАПЦ в Одесі о. Федором Деньгою³², що підтверджується протоколом

²⁶ Протокол допиту свідка Брюховецького Якова Георгійовича. 19 квітня 1958 р. // ДАОО, ф. 8065, оп. 2, спр. 2856, арк. 298.

²⁷ Протокол допита Киселевича Полікарпа Олександровича. 19 квітня 1958 р. // ДАОО, ф. 8065, оп. 2, спр. 2856, арк. 309.

²⁸ Зубков С.В. був заарештований органами НКВС втретє 23 квітня 1938 р. Перебуваючи під слідством, піддавався щоденному побиттю, зламався і, давши згоду бути інформатором, був звільнений. Як свідчить сам Зубков він перебував на зв'язку з органами до 1956 р. Протокол допита Зубкова Семена Васильовича. 19 квітня 1958 р. // ДАОО, ф. 8065, оп. 2, спр. 2856, арк. 310–311.

²⁹ Протокол допита священика-пенсіонера Зубкова Семена Васильовича, 1881 р.н. від 19 квітня 1958 р. // ДАОО, ф. 8065, оп. 2, спр. 2856, арк. 311.

³⁰ Протокол допита священика-пенсіонера К.К. Сурмелі, 1885 р.н. від 27 травня 1958 р. // ДАОО, ф. 8065, оп. 2, спр. 2856, арк. 330.

³¹ Протокол допита священика-пенсіонера Гдешинського Г.П., 1886 р.н. від 28 травня 1958 р. // ДАОО, ф. 8065, оп. 2, спр. 2856, арк. 331–332.

³² Михайлуца М.І. Православна церква на півдні України... С. 88–89; 358.

допиту панотця³³. Так, 28 травня 1926 р, за ініціативи членів громади проводилась панахида по І. Франкові, присвячена десятій річниці його смерті. Саме дійство проводив настоятель церкви о. Федір за участі ієромонаха Микити Кожина і диякона Руденка Олексія. Однак священник Ф. Деньга категорично відкидав обвинувачення у тому, що одночасно поминали й С. Петлюру. Він пояснював це тим, що ніхто не подавав т. зв. пам'ятки про поминання убитого у Парижі Симона Петлюри. Окрім того, існує й інше церковне правило-звичай: під час таких урочистих спеціальних панахид по окремим особам, інших імен не поминають. Отець Федір наполягав, що під час поминання такої фрази: «життя своє поклавши за нарід український» ніхто не вимовляв. Щодо панахид на братській могилі по вбитим у 1918 р. гайдамакам, які поховані на 2-му кладовищі, священник зазначив, що «такі панахиди здійснювалися під час першої неділі після Великодня щороку», але сам священник в них участі брати не міг, оскільки проводив аналогічні молебні на найближчому від свого Вхідно-Єрусалимського храму цвинтарі на 2-й Заставі. Ще до організації Покрівської автокефальної общини здійснював панахиди ієромонах Кожин, а згодом причт Покровського собору, який почав функціонувати з 1927 р. як церква УАПЦ. Усі панахиди здійснювалися урочисто, за участі хору і всього причту.

Священник Покровського собору УАПЦ Кузьминський Артамон Климентович, який служив панотцем з 1927 р. в храмі Покрівської общини, також стверджував на допиті 14 вересня 1929 р., що «панахиди на братській могилі на 2-му кла-

довищі проводилися кожного року, їх проводив і в 1928, і в 1929 рр. Юрій Жевченко, вони відбувалися не по вбитим і похованим у братській могилі, а носили характер загальної панахиди по всім похованим на кладовищі, ніяких промов і проповідей і покладань квітів ніхто не здійснював...»³⁴.

Особливо заактивізувалася робота з приїздом до Одеси у 1927 р. на єпископську кафедру Юрія Жевченка*. Архієпископ неодноразово виїжджав у справах церковних до Миколаєва, спілкувався з активними прихильниками автокефального руху на Миколаївщині, зокрема зі священниками о. Андрієм Гуком**, о. Пилипом Татарко та іншими, тричі проводив богослужіння в кафедральному соборі. Виступаючи з проповідями, завжди наполягав на тому, що через Церкву можна визволити народ, «визволяючи українську церкву від впливу церкви слов'янської – визволяєш українців від русифікації»³⁵.

З протоколів допиту заарештованих автокефалістів стає зрозумілим, що під час спецоперації, проведеної на Полтавщині у вересні 1929 р. начальником Полтавського окрвдділу ДПУ Бржезовським, було надіслано до Одеського окрвдділу ДПУ копії свідчень³⁶ про діяльність архієпископа Юрія на Лівобережній Україні: Кононенка Григорія 20 вересня 1929 р. автокефального священника с. Федунки Шишацького району Полтавського округу, який 1925 р. ніби приєднався до УАПЦ «під впливом єпископа Юрія (Жевченка) та священника Кротевича». Саме вони вважали, що «українська церква повинна мати кругом себе українську людність».

³³ Справа по звинуваченню громадянина Жевченко Георгія Володимировича по ст. 54.11 УК УСРР. Початок – 20 жовтня 1929 р. Закінчено – 19 грудня 2007 р. // ДАОО, ф. Р. 8065, оп. 2, спр. 8496 (15966-п), арк. 49–50.

³⁴ Справа по звинуваченню громадянина Жевченко Георгія Володимировича по ст. 54.11 УК УСРР. Початок – 20 жовтня 1929 р. Закінчено – 19 грудня 2007 р. // ДАОО, ф. Р. 8065, оп. 2, спр. 8496 (15966-п), арк. 51.

* Про діяльність архієпископа Юрія (Георгія) Жевченка нами опубліковано статті окремо в наукових збірках і журналах в Одесі (2018) і Полтаві (2019).

** Гук Андрій, активний діяч автокефального руху на Миколаївщині, був учасником і уповноваженим Всеукраїнських соборів УАПЦ, підтримував тісні стосунки з В. Липківським, єпископом Марком Грушевським.

³⁵ Витяг з допиту Пилипа Леонтійовича Татарко. 9 жовтня 1929 р. // ДАОО, ф. Р-8065, оп. 2, спр. 8496, арк. 60.

³⁶ Справа по звинуваченню громадянина Жевченко Георгія Володимировича по ст. 54.11 УК УСРР. Початок – 20 жовтня 1929 р. Закінчено – 19 грудня 2007 р. // ДАОО, ф. Р. 8065, оп. 2, спр. 8496 (15966-п), арк. 53.

А диякон Воскресенського собору м. Полтави УАПЦ Василь Васюк зазначив на допиті 17 вересня того ж року, що «єпископ Жевченко і священник Таран <...> влаштовували бесіди, на яких намагалися підняти національну свідомість віруючих, шляхом розповідей про національний визвольний рух українців і таке інше».

Активне листування, перехресні пересилки копій протоколів допитів автокефалістів на Полтавщині і на Одещині, свідчать про активну комплексну розробку органами ДПУ з метою загальнореспубліканського удару по УАПЦ. Прохання начальника Одеського окрвідділу ДПУ до Полтавського окрвідділу ДПУ дають змогу зрозуміти механіку розробки та фабрикації справ щодо автокефалістів. Свідчення, вибиті з уже заарештованих і обвинувачених «у підготовці збройного повстання проти радянської влади під прапором боротьби за Українську народну республіку» священника с. Жуковки Машівського району Полтавського округу Федора Стрижака та голови автокефальної ради цього ж села Юхима Ведюка³⁷. У протоколі допиту священника Ф. Стрижака від 6 листопада 1929 р. архієпископ Юрій Жевченко і священник Таран постають «як люди глибоко віддані самостійній Україні, які готові надихнути народ для повстання проти радянської влади. Жевченко у своїх промовах натякав на необхідності організації повстання». Із цього Ведюк робив важливий висновок, що «необхідно виховувати і підготовлювати народ до

розуміння подібних закликів боротьби за незалежність України». За його словами Ю. Жевченко наголошував: «треба кріпко триматись, щоб бути готовими до визволення України з під московського правительства, то може дождемося, що будемо самі собою управляти»³⁸.

Після арешту і розправи над архієпископом Юрієм Жевченком у 1929 р. на одеську кафедру УАПЦ було направлено Юхима Калішевського*, який перебував при церковних справах до свого арешту у 1931 р.

Підводячи підсумок нашому дослідженню, зазначимо, що Українська церква на півдні України виплекана в горнилі Української революції 1917-1921 рр. та у жорсткому протистоянні з різними церковними течіями, ідеологічними й політичними інституціями. Невеликі за числом осередки українства в Одесі, позиціонували себе як значні й безпосередні учасники процесу становлення Української державності і її Церкви. Навіть в умовах ідеологічного протистояння, атеїстичного розгулу, довготривалого цькування й терору репресивними методами з боку більшовицького режиму українські автокефальні парафії, їхні пастирі боролись і вистояли, хоча й ціною особистих жертв, відтак підготувавши підґрунтя для воскресіння через століття Православної Церкви України. Сьогодні, долаючи традиційні стереотипи минулого, маємо усвідомлювати усю значущість і, водночас, відповідальність за історичне сьогодення.

References

Bukhariyeva, I. V., Danylenko V. M., Okipniuk V. M., & Prelovs'ka I. M. (2011), *Represovani diiachi Ukrain's'koi Avtokefal'noi Pravoslavnoi Tserkvy (1921–1939) : biohrafichnyj dovidnyk*. Kyiv: Smoloskyp. [in Ukrainian].

Vintskovs'kyj, T. (2016). Pokhorony iak instrument istorychnoi naratsii (na prykladi revoliutsijnoi Odesy hrudnia 1917 roku). *Pivdennyj-Zakhid. Odesyuka. Istoryko-kraieznavchij naukovyj al'manakh*, 21, 117–126. [in Ukrainian].

³⁷ Справа по звинуваченню громадянина Жевченко Георгія Володимировича по ст. 54.11 УК УСРР. Початок – 20 жовтня 1929 р. Закінчено – 19 грудня 2007 р. // ДАОО, ф. Р. 8065, оп. 2, спр. 8496 (15966-п), арк. 75.

³⁸ Справа по звинуваченню громадянина Жевченко Георгія Володимировича по ст. 54.11 УК УСРР. Початок – 20 жовтня 1929 р. Закінчено – 19 грудня 2007 р. // ДАОО, ф. Р. 8065, оп. 2, спр. 8496 (15966-п), арк. 76–77.

* Юхим Калішевський (1893–1937) - єпископ УАПЦ. Закінчив духовну семінарію (1913), історико-філологічний факультет у Варшаві (1917). Висвячений у єпископа Звенигородського (1922), був єпископом Черкаським і Єлисаветградським УАПЦ (1923–1929). Єпископ Одеський УАПЦ (1929–1930). Перебував під арештом кілька місяців 1930 р. в Одесі, а з осені 1933 р., після зречення сану й каяття, перебрався до Білої Церкви, де працював бухгалтером. Влітку 1937 р. ув'язнений Київським обласним управлінням НКВС і зашуджений за колективною справою священників до розстрілу.

Vintskovs'kyj, T. (2017). Pokhorony iak instrument istorychnoi naratsii (na prykladi revoliutsijnoi Odesy hrudnia 1918 roku) // *Pivdennyj-Zakhid. Odesyaka. Istoryko-kraieznavchij naukovyj al'manakh*, 22, 97–108. [in Ukrainian].

Dianova, N. M. (2012). *Vnesok vyschoho pravoslavnoho dukhovenstva Pivdennoi Ukrainy u rozvytok istorychnoi nauky i osvity (kinets' XVIII – pochatku XX st.)*. Odesa: Feniks. [in Ukrainian].

Yefimova, H. I., Ivanova, T. M., & Kamienieva, Ye. O. (Comps.). (2015). *Zavzhdy persha. 1864–2005. Himnaziia № 1 m. Odesy im. A. P. Bystrinoi na tli istorii narodnoi osvity Pivdennoho rehionu*. Odesa: Astroprint. [in Ukrainian].

Zinchenko, A. (2016). Kyrylo-Metodiivs'ke bratstvo 1918–1920 rr. v ukrains'komu tserkovnomu rusi. *Ukrainoznavstvo*, 4 (61), 97–102. [in Ukrainian].

Mykhajlutsa, M. I. (2008). *Pravoslavna tserkva na Pivdni Ukrainy v roky Druhoi svitovoi vijny (1939–1945)*. Odesa: "VMV". [in Ukrainian].

Mykhajlutsa, M. I. (2017). Yuriy (Heorhij) Zhevchenko u kul'turno-relihiynomu zhytti periodu ukrains'koi revoliutsii // *Intelektual'na istoriia ta duk-*

hovna spadschyna Ukrainy XIX st. (O. A. Bachyns'ka, Ed.). 141–148. [in Ukrainian].

Muzychko, O. (2011, lypen' 11). *Ukrains'ki relihijno-tserkovni tradytsii Odesy*. Den'. [in Ukrainian].

Muzychko, O. (2018). Sviaschenyky iak providnyky dukhovnosti ta patriotyzmu u Pivdennij Ukraini. In V. H. Kushnir (Ed.) *Vidkryj dlia sebe Ukrainu*. (Vol. 1, pp. 169–186). Kyiv: "Ukrains'kyj prioritytet". [in Ukrainian].

Koval'chuk, L. V. & Razumov, H. O. (Comps.). (1997). *Odes'kyj martyroloh: dani pro represovanykh Odesy i Odes'koi oblasti za roky radians'koi vlady* (Vol. 1). Odesa: OKFA. [in Ukrainian].

Paschenko, V. O. (1993). *Derzhava i pravoslav'ia v Ukraini: 20–30-ti roky XX st.* Kyiv: NANU. [in Ukrainian].

Savchenko, V.A. (2012). *Neoficial'naya Odessa e'poxi ne'pa (mart 1921–sentyabr' 1929)*. Moskva : ROSSPE'N. [in Russian].

Vintskovs'kyj, T. (Compst.). (2017). *Ukrains'ki huberns'ki zizdy v Odesi u 1917 rotsi: dokumenty i materialy*. Odesa: Bondarenko M. O. [in Ukrainian].